

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ГЕБРАЙСЬКОЇ МОВИ НА БУКОВИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовані особливості навчання гебрійської мови на Буковині у другій половині ХІХ – початок ХХ століття. Продемонстровано історико-соціальні передумови становлення і розвитку єврейської освіти на Буковині, представлено два основних типи шкіл, що надавали можливість здобувати освіту єврейським дітям: приватні школи «хедери» і «Талмуд-Тори», які були глибоко вкорінені в єврейській традиції, з поглибленим вивченням гебрійської мови та іудейської релігії; публічні єврейсько-німецькі головні/початкові школи, які поєднали релігійно-національне вчення з традиційними предметами навчання. Віднайдені підручники досліджуваного періоду відображають особливості цього часу. Їх аналіз дає нам можливість стверджувати про використання прямого методу в навчанні іноземних мов. Структура та зміст підручників представляють собою результат розвитку тогочасного методу навчання мови, засобів розуміння мовної та мовленнєвої системи опанування іноземною мовою. Структура і зміст підручників ґрунтувалася на поданні матеріалу від легшого до важчого; серед основних функцій підручників були: інформативна (подавалася інформація про систему мови, яка вивчалася), навчальна (забезпечувала навчання лексико-граматичного матеріалу), контролююча (містила запитання на перевірку засвоєних знань), виховна (спрямовувала на поглиблене вивчення культурно-релігійних традицій). Навчання мовного матеріалу відбувалося за допомогою навчального матеріалу в граматичних довідниках та виконанні запропонованих у підручниках вправ. Навчання мовленнєвого матеріалу здійснювалося за допомогою хрестоматій, в яких пропонувалися тексти для читання релігійного та виховного характеру. Пояснення граматичного і лексичного матеріалу відбувалося німецькою мовою.

Ключові слова: гебрійська мова; іудейська релігія; єврейсько-німецька школа; навчальний план; підручник; структура; зміст; словник; гебрійська граматики; хрестоматія для читання; метод навчання; тенденції навчання; єврейська освіта; видатні гебраїсти; традиція.

Масіян Наталія Богдановна,
научный сотрудник-консультант,
частное предприятие «Архивные информационные системы»
natalia.masijan@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ГЕБРЕЙСКОГО ЯЗЫКА НА БУКОВИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ СТ.)

В статье проанализированы особенности обучения гебрійского языка на Буковине во второй половине ХІХ - начале ХХ века. Продемонстрировано историко-социальные предпосылки становления и развития еврейского образования на Буковине, представлены два основных типа школ, которые представляли возможность получать образование еврейским детям: частные школы «хедеры» и «Талмуд-Торы», которые были глубоко укоренены в еврейской традиции, с углубленным изучением гебрійского языка и иудейской религии; публичные еврейско-немецкие головные/начальные школы, которые объединили религиозно-национальное учение с традиционными предметами обучения. Найденные учебники исследуемого периода отражают особенность этого времени. Их анализ дает нам возможность утверждать об использовании прямого метода в обучении иностранным языкам. Структура и содержание учебников представляют собой результат развития тогдашнего метода обучения языку, средств понимания языковой и

речевой системы овладения иностранным языком. Структура и содержание учебников основывалась на представлении материала от легкого до тяжелого; среди основных функций учебников были: информативная (подавалась информация о системе языка, изучаемая), учебная (обеспечивала обучение лексико-грамматического материала), контролирующая (содержала вопросы проверки усвоенных знаний), воспитательная (направляла на углубленное изучение культурно-религиозных традиций). Обучение языкового материала происходило с помощью учебного материала в грамматических справочниках и выполнении предложенных в учебниках упражнений. Обучение речевого материала осуществлялось с помощью хрестоматий, в которых предлагались тексты для чтения религиозного и воспитательного характера. Помощь грамматического и лексического материала происходило на немецком языке.

Ключевые слова: гебрійский язык; иудейская религия; еврейско-немецкая школа; учебный план; учебник; структура; содержание; словарь; гебрійская грамматика; хрестоматия для чтения; метод обучения; тенденции обучения; еврейское образование; выдающиеся гебраисты; традиция.

Masiian, Natalia,
Researcher and consultant,
the private enterprise "Archival Information Systems",
natalia.masijan@gmail.com

SPECIAL ASPECTS OF TEACHING HEBREW LANGUAGE IN BUKOVINA (SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENT.)

The article analyzes special aspects of teaching Hebrew language in Bukovina in the second half of the XIX – the beginning of XX centuries. Historical and social prerequisites of formation and development of Jewish education in Bukovina are demonstrated. Two main types of schools that provided education for Jewish children are presented: private Heather and Talmud-Torah schools and public Jewish-German primary/elementary schools. Heather and Talmud-Torah schools were ingrained in Jewish tradition with in-depth study of Hebrew language and Jewish religion while Jewish-German primary/elementary schools combined religious-national teaching with traditional subjects. The textbooks of the study period that were discovered reflect the peculiarity of that time. Their analysis gives us the opportunity to claim that the direct method of teaching foreign languages was used. The structure and the content of this textbooks are the result of the development of language teaching methodology of that time and the result of means of understanding the linguistic and speech systems of foreign language studies. The structure and the content of the textbooks were based on presenting material from lighter to heavier. Among the main functions of the textbooks were: informative (information was provided about the system of the language being studied), academic (learning of lexical and grammatical material), supervising (questions based on acquired knowledge), educational (in-depth study of cultural and religious traditions). The language material was taught with the help of materials provided in the grammar reference manuals as well as by exercising the suggested exercises in the textbooks. Speech material teaching was carried out by the means of reading texts of religious and educational nature that were found in anthologies. The

explanation of grammatical and lexical material was made in German.

Key words: *Hebrew; the Jewish religion; Jewish-German school; curriculum; textbook; structure; content; dictionary; Hebrew grammar; textbook for reading; teaching method; learning tendency; Jewish education; prominent Hebrewists; tradition.*

Постановка проблеми. Як підсумував у своїй монографії «Мови євреїв» Генріх Льове: «Немає жодного сумніву в тому, що гебрайська мова, видворена зі своєї батьківщини, більше не лунала як простонародна мова та мова спілкування у вільному, живому народному побуті, а втекла з базарних площ та вулиць до синагоги і закладу освіти» (Н. Loewe, 1911, S. 83).

Слід наголосити, що в українській мові вживається термін «гебрайська» (лат. *lingua Hebraica* (досл. – мова гебрайська) для класичної мови Біблії, що виникла у результаті перетворення назви на латинський лад. Поруч з вищезазначеним терміном в опрацьованих матеріалах та документах зустрічаються назви – іврит, єврейська мова. У нашій праці ми будемо послуговуватися терміном гебрайська мова, оскільки він зустрічається в навчальних планах, підручниках та інших нормативно-правових документах з досліджуваної проблематики та точніше відображає предмет дослідження.

Процес повернення гебрайської мови (далі – ГМ) до повсякденного вжитку є унікальним, дотепер жодній іншій мові, що ні для кого вже не була рідною, не вдалося стати державною та набути мільйонів носіїв. Наприкінці XIX-го та у XX-му столітті в Європі та Палестині відбулися процеси, завдяки яким гебрайська мова з суто літургійної, писемної мови стала розмовною, та отримала статус державної в Ізраїлі. Результатом національно-культурного відродження євреїв Буковини стало відкриття 16 вересня 1991 року в Чернівцях першої в Україні загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням івриту, історії та традицій єврейського народу. На даний час це спеціалізована школа «Освітні ресурси та технологічний тренінг» I – III ступенів № 41 з вивченням єврейського етно-культурного компонента, що налічує 338 учнів. Актуальність дослідження визначається необхідністю набуття поглиблених знань про тенденції розвитку навчання ГМ на Буковині у другій половині XIX – початку XX ст., що ґрунтуються на опрацюванні конкретно-історичного матеріалу та проведенні системного аналізу навчального процесу у різних типах буковинських шкіл для учнів єврейської національності. Здійснений історіографічний пошук показав, що особливості навчання ГМ в обраних хронологічних і територіальних межах комплексно і систематично не досліджувалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання єврейської освіти на Буковині розглядалося у низці праць проблемно-тематичного, історичного характеру. Одним з найбільш фундаментальних досліджень з історії буковинського єврейства вважається двотомний збірник статей під редакцією Хуго Гольда «Історія євреїв Буковини», що вийшов друком у м. Тель-Авіві (Ізраїль) у 1958 – 1962 рр. У збірнику докладно розглянуто

історію єврейської громади Буковини, різні аспекти громадського, релігійного та освітнього життя. Важливим джерелом для досліджень життя єврейського населення Буковини в австро-угорський період є збірник документів і матеріалів під редакцією О. Добржанського "Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст." (2007). Суттєвим науковим доробком до єврейської історії Буковини є дослідження Маркуса Вінклера «Єврейські ідентичності в комунікативному просторі: преса, мова і театр в Чернівцях до 1923 року» (2007), в якому медіальне відображення єврейських ідентичностей аналізується на прикладі дебатів навколо мови, преси і театру. Пошукам єврейської ідентичності у філологічному аспекті приділив значну увагу у своїх наукових дослідженнях видатний чернівецький літературознавець і перекладач П. Рихло. Питання щодо єврейської національної мови, яке особливо дискутувалося всередині єврейського культурного середовища на початку XX ст., висвітлювала віденська науковиця Елеонора Лаппін.

Й. Зісельс, І. Монолатій, Н. Шевченко, Н. Абрамова – відомі українські історики, письменники, культурологи проводили дослідження, дотичні до теми єврейської присутності в мультикультурному і мультинаціональному середовищі Чернівців та Буковини, та особливості навчання єврейських мов на Буковині не входило до сфери їх наукових інтересів.

Певне загальнонаукове тло проблеми історії та культури євреїв України створюють наукові праці Л. Фінберга та В. Любченка, євреїв Галичини – Т. Возняка, єврейського населення Південно-Східної України – В. Гончарова, Лівобережної України – А. Морозової, Правобережної – О. Прищепи, Уманщини – І. Мельник. Зазначимо, що проблемам розвитку єврейської освіти в Україні присвячена низка історико-педагогічних праць таких науковців, як: В. Орлянського, О. Бистрицької, О. Полупан, О. Козерод, Н. Рудницької, Я. Хонігсмана, Є. Гоман. В дослідженні Н. Кротік (2007) вперше системно проаналізовано становлення і розвиток освіти євреїв України, діяльність загальноосвітніх шкіл та закладів професійної освіти з єврейською мовою навчання, розкрито особливості освітньо-виховного процесу у 20-30 х рр. XX ст. В наукових розвідках А. Мелещенко (2015) здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз функціонування єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX ст., а у науковій праці І. Зибачинського (2004) порушене питання розвитку єврейської освіти у Північній Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Здійснений історіографічний пошук показав, що особливості навчання гебрайської мови на Буковині як окрема наукова проблема комплексно і системно не досліджувалася. Так само відсутнє цілісне дослідження в методичній науці щодо становлення та розвитку навчання ГМ у різних типах шкіл в обраних хронологічних та територіальних межах.

Отже, метою статті є: на основі аналізу різних типів документів описати історико-соціальні передумови розвитку шкільної освіти євреїв на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст., представити типи шкіл, в яких навчалися єврейські діти, проаналізувати структуру і зміст підручників ГМ за виокремленими групами та відібраними критеріями оцінки підручників з іноземних мов і показати особливості навчання гебрайської мови на досліджуваній території і в обраних хронологічних межах.

Виклад основного матеріалу дослідження. На час приєднання Буковини до Австрії (1775) в краї проживали 504 єврейські сім'ї, що становило приблизно понад 2300 осіб (О. Добржанський, Н. Масян, & М. Никирса, 2003, с. 42). В результаті активних міграційних процесів вже в першій половині XIX ст. Буковина стала найбагатонаціональнішою серед усіх провінцій Австро-Угорської імперії і за цим показником (9 націй) займала перше місце. «Плавильне горно народів, оаза мирного співжиття, поліетнічний біотоп, фантастична суміш етносів, релігій і мов, Швейцарія Сходу, модель об'єднаної Європи – це лише деякі з характеристик Буковини, що зустрічаються в публікаціях останнього часу» (П. Рихло, & О. Любківський, 2010, с. 8).

Єврейські діти, переважно хлопчики, мали можливість здобувати освіту в приватних школах – «хедерах», де керівником навчального процесу виступав вчитель – «меламед», який за допомогою свого помічника – «белфера» викладав такі навчальні предмети гебрайською як читання (зрідка додавалося письмо), Мойсеїв Закон (П'ятикнижжя Старого Завіту), Коментар Раші до п'яти книг Мойсея, вивчення Талмуду – кодексу єврейських релігійних законів та настанов (Н. Sternberg, 1958, S. 75). Іншим типом традиційних закладів для надання початкової освіти єврейським дітям були школи – «Талмуд-Тори». Вони призначалися в основному для дітей сиріт і дітей з неплатоспроможних сімей, які не могли забезпечити своїм дітям приватну освіту у «хедері», утримання шкіл цього типу здійснювалося коштом єврейської релігійної громади. Навчання в таких школах традиційно скеровувалося на вивчення основ іудейської релігії, а також навичкам читання, письма та лічби.

1 листопада 1789 року набув чинності в краї так званий «Єврейський патент» цесаря Йосифа II, одним з положень якого було обов'язкове запровадження німецьких офіційних шкіл в єврейських громадах Галичини і Буковини, що позбавляло єврейських дітей права на здобуття традиційної талмудичної освіти та вивчення ГМ, доки вони не отримають свідоцтва про закінчення німецької школи. Фактично, до запровадження австрійською владою у другій половині XIX ст. на Буковині публічних єврейсько-німецьких шкіл, приватне навчання в «хедерах» та школах типу «Талмуд-Тора» були основними, глибоко вкоріненими в єврейській традиції, формами шкільництва. Конституційний закон

від 21 грудня 1867 року, який проголошував рівність усіх націй і народів Австрійської імперії, а також закріпив за ними право вільно розвивати свої національні мови та культури. В результаті прийняття цієї конституції, а також низки законів на її виконання, правове становище євреїв у державі Габсбургів відчутно поліпшилося. Разом з тим ключові проблеми, а саме визнання державою існування окремої єврейської нації та мови, залишилися невіршеними (О. Добржанський, М. Кушнір, & М. Никирса, 2007, с. 405–406, 414, 428).

Перші кроки на шляху до заснування єврейсько-німецької школи у Чернівцях були здійснені у 1843 році, коли Буковина ще як окремий округ входила до складу Галичини, і на її територію розповсюджувалися вимоги «Політичної Конституції для шкіл», зокрема щодо відкриття шкіл власним коштом за зразком католицьких шкіл, або за відсутності такої можливості, а також за відсутності німецької школи в населеному пункті, відправляти єврейських дітей на навчання до християнських шкіл. Жоден із запропонованих варіантів не втамував потреби, і не вдовольняв бачення освіти для своїх дітей у єврейському суспільстві Буковини. Тому буковинські євреї вдалися до запозичення ідеї щодо поєднання релігійно-національного вчення з традиційними предметами навчання, яка успішно прижилася в Німеччині. Там вже були запроваджені та довели свою ефективність нові, сучасні єврейські школи, які називалися «Єврейсько-німецькими навчальними закладами» (К. Dubensky, 1905, S. 9-11). Таким чином, 17 червня 1852 року комітетом єврейської релігійної культової громади м. Чернівці були укладені виконавські та фінансові зобов'язання, якими чітко окреслювалися видатки на відкриття та утримання «Єврейсько-німецької головної школи» в м. Чернівці. Після внесення змін, до яких комітет зобов'язали укази Міністерства внутрішніх справ від 29.04.1854 Ч. 9872 та Міністерства освіти та віровизнань від 29.07.1854 Ч. 11170, виконавські та фінансові зобов'язання ухвалила Буковинська крайова управа 17 січня 1855 року. З-поміж зобов'язань привертають увагу наступні: до цієї школи застосовуються закони, на підставі яких функціонують усі існуючі головні школи Австрії; безпосередній нагляд за діяльністю школи здійснює шкільний інспектор; забезпечується один вчитель ГМ для трьох класів, якому гарантується виплата заробітної плати в розмірі 300 гульденів на рік; викладацький склад і допоміжний персонал набирається із середовища одновірців (ДАЧО: Ф. 325, оп. 1, спр. 2, арк. 1–4). Урочисте відкриття школи відбулося 16 жовтня 1855 року. Першим директором став доктор теології і крайовий рабин Лазар Еліас Ігель (1825–1892). Школа відкрилась із 268 учнями, двома відділеннями (4-класна для хлопців і 3-класна для дівчат) під одноосібним керівництвом д-ра Л. Е. Ігеля. З початком наступного 1856/57 навчального року введено посаду другого вчителя ГМ; іще через рік – додано четвертий клас для дівчат (К. Dubensky, 1905, S. 38,

64). Мова викладання – німецька; ГМ та іудейська релігія - обов'язкові навчальні предмети у всіх чотирьох класах. На підставі §2 імперського закону про початкові школи від 14.05.1869, в якому йшлося про те, що: «... лише та початкова школа, яка заснована і утримується повністю або частково коштом держави, крайового бюджету або коштами місцевої громади, визнається як публічна установа; школи, що засновані та утримуються в інший спосіб вважаються приватними» - єврейсько-німецька школа переведена до розряду приватних початкових шкіл і лише на підставі міністерського указу від 11.10.1875 набула права прилюдності (К. Dubensky, 1905, S. 46). На початок ХХ ст., зокрема у 1900/01 навчальному році налічувала 547 учнів. До навчальних предметів «Єврейсько-німецької головної школи та школи для дівчат» належали: вчення релігії та біблійської історії, німецька мова (окремо оцінювалися: читання, граматики, правопис, усне і письмове мислення), гебрайська граматики, переклад Тори і гебрайських молитов, гебрайська каліграфія, румунська мова, лічба, німецька каліграфія, французька мова, рукоділля (для дівчат). З метою отримання свідоцтва на підтвердження знання ГМ необхідно було скласти відповідний іспит у директора школи, доктора теології і крайового рабина Л. Е. Ігеля. Документом засвідчувалося знання гебрайських молитов, вміння їх читати і перекладати (ДАЧО: Ф. 325, оп. 1, спр. 24, арк. 1–2).

На Буковині врегулювання навчальних планів для всіх початкових шкіл відбулося на підставі указу Крайової шкільної ради від 03.03.1888 Ч. 71. Керівництво «Єврейсько-німецької початкової школи» в м. Чернівці взяло за основу для цього закладу навчальний план 6-ти класної буковинської початкової школи і дотримувалося його, як щодо досягнення навчальної мети, так і щодо кількості годин з різних навчальних предметів, додатково ввівши лише вивчення ГМ та іудейської релігії в кожному класі. Таким чином, до навчальних предметів цієї школи починаючи від 1888/89 навчального року належали: релігія (читання і письмо гебрайською мовою, гебрайська граматики, текст Біблії, біблійська історія); німецька мова; лічба і вивчення геометричних фігур; природознавство; географія та історія; письмо; малювання; співи; фізичне виховання (для хлопчиків); рукоділля (для дівчат); крайова мова. Зазначимо, що на вивчення ГМ та іудейської релігії виділялося по 9 годин на тиждень у кожному з чотирьох класів (К. Dubensky, 1905, S. 85).

З початком 1872/73 навчального року в Чернівцях було відкрито єврейсько-німецьку чотирикласну початкову школу для хлопців і дівчат «Талмуд-Тора», яка утримувалася за рахунок дотацій, виручених із внесків членів Чернівецької єврейської ортодоксальної громади на школу та податку на кошерне м'ясо. Тому вона вважалася публічною. Школа провадила свою діяльність на підставі статуту, затвердженого Буковинською крайовою управою 19 липня 1872 року. Складалася з чотирьох класів і одного підготовчого. Мовою викладання була

німецька, обов'язковими в усіх класах були викладання передбачених законодавством німецької мови, ГМ та іудейської релігії. В підготовчому класі для хлопців і дівчат до 6 років викладалися основи ГМ по 4 години щоденно (ДАЧО: Ф. 3, оп. 2, спр. 9095, арк. 1–3). Порівнюючи навчальні плани обох чернівецьких єврейсько-німецьких шкіл, очевидним стає факт поглибленого вивчення в школі «Талмуд Тора» предметів релігійного спрямування та глибока вкоріненість в єврейській традиції. Так, окрім вивчення обов'язкових предметів, 4 години на тиждень відведено для викладання не обов'язкових: «Шульхан Арух» (зібрання законів Галахи), «Агада» (вкладова частина тексту Талмуда) та «Мінгагім» (сукупність технік і способів виконання релігійних та правових норм, не зазначених у писаному законі євреїв) (О. Добржанський, М. Кушнір, & М. Никирса, 2007, с. 414).

Станом на 22 грудня 1907 року правлінням єврейської релігійної громади м. Чернівці укладено список приватних єврейських шкіл міста, до якого увійшли 20 закладів, в яких одночасно навчалися від 5 до 100 єврейських дітей, загалом 507 учнів (ДАЧО: Ф. 325, оп. 1, спр. 768, арк. 1).

Заснування сучасних єврейських шкіл на Буковині не обмежувалося виключно Чернівцями. Так, наприклад, в Кіцмані діяла школа «Талмуд-Тора», великий внесок щодо заснування якої належить родині Зайдманн (S. J. Seidmann, 1962, S. 90). У 1859 році у Вижниці було відкрито «Єврейсько-німецьку головну школу та школу для дівчат» (S. A. Hofer, 1962, S. 120–122), навчальний план якої повністю збігався з ідентичною школою в Чернівцях. У Сторожинці з 1871 року функціонувала єврейська загальна школа, а у 1909 році на кошти місцевої єврейської культурної громади було відкрито шестикласну вищу реальну приватну гімназію для хлопців та дівчат, в навчальному плані якої особлива увага приділялася вивченню ГМ (Weisinger M., 1962, S. 111–113). Загалом джерела вказують на те, що єврейські діти могли здобувати традиційну (талмудичну) освіту з обов'язковим вивченням ГМ і в інших провінційних містах і містечках Буковини: Садгорі, Вашківцях, Сучаві, Радівцях та ін.

Наприкінці ХІХ ст. в єврейському суспільстві, в тому числі на Буковині, все частіше дискутувалося питання щодо мови їдиш, про становище і цінність цієї мови всередині єврейської культури. 31 серпня – 3 вересня 1908 року в Чернівцях була проведена «Перша єврейська мовна конференція», метою якої було, з одного боку, підняти престиж їдиш у цілому світі, з іншого боку, здобути її визнання як національної мови євреїв. Попри те, що Натан Бірнбаум, головний організатор конференції, розглядав їдиш як національну мову євреїв лише поряд з гебрайською, конференція прийняла резолюцію, якою визнала їдиш мовою єврейського народу та висунула вимоги щодо її політичного, суспільного та культурного рівноправ'я. Прогрес культури їдиш на Буковині став очевидним лише після Першої світової війни (E. Larrin, 2006, S. 260–270). Під впливом змін, викликаних вимогами часу, прослідковуються логічні зміни в навчальному процесі, що мали місце в єврейському суспільстві

Буковини у міжвоєнний період (1919–1940). З початком 1919/20 навчального року, на підставі постанови місцевої єврейської релігійної громади, відкрилась єврейська початкова школа для хлопчиків та дівчат. ГМ, як мова викладання, вводилася з першого класу; вивчення мови їдиш передбачено факультативно у всіх п'яти класах. Крім цього, обов'язковими навчальними предметами вводилися: румунська мова (4 год./тиждень) та німецька мова (3 год./тиждень). До навчальних предметів школи належали: ГМ (9 год./тиждень у 1-у класі, 5 год./тиждень у 2-у класі, по 4 год./тиждень з 3-о по 5-й клас), німецька мова, румунська мова, їдиш (4 год./тиждень у 1-у та 2-у класі, 3 год./тиждень з 3-о по 5-й клас), лічба, письмо, малювання, співи; у старших класах додавалися: географія і природознавство (ДАЧО: Ф. 325, оп. 1, спр. 1325, арк. 1–3).

В цілому, у 30-і рр. ХХ ст. в Чернівцях функціонували 3 гебрайські дитячі садочки на 100 дітей, 2 початкові гебрайські школи на 240 учнів, семінар для вихователек гебрайських дошкільних навчальних закладів з шістьма вчителями для 30 учениць, семінар для гебрайських вчителів, вечірні курси для вивчення гебрайської мови на 60 учнів. На периферії діяло 12 дитячих садочків (18 вихователек, 400 дітей), 15 мовних курсів (15 одиниць вчительського персоналу, 380 учнів) (М. D. Beinisch, N. M. Gelber, & Ch. Ehrenkrantz, 1962, S. 164).

Надзвичайно важливу складову навчального процесу становлять підручники з ГМ. Підручник розглядають як засіб, за допомогою якого моделюються основні ознаки сучасної методичної системи навчання іноземної мови, і відповідно до цієї системи реалізується конкретний навчальний процес. Питання щодо оцінювання змісту підручників тісно пов'язане з критеріями аналізу й оцінки методичних комплексів з іноземної мови, які дають можливість об'єктивно оцінити, проаналізувати, узагальнити накопичений досвід, зумовлений трансформаційними процесами (Б. І. Лабінська, 2013, с. 60).

Беручи до уваги викладене вище, спробуємо проаналізувати підручники з ГМ за критеріями аналізу і оцінки навчально-методичних комплексів (далі – НМК), розробленими Н. Ф. Бориско:

I. відображення в методичній і психолого-педагогічній концепції НМК соціального замовлення суспільства;

II. врахування в концепції умов навчання;

III. втілення в НМК методичної концепції автора;

IV. моделювання цілей у змісті предмета і цілей процесу навчання;

V. моделювання в НМК змісту навчання;

VI. структура та обсяг НМК;

VII. поліграфічне оформлення і технічне виконання окремих компонентів НМК (Н. Ф. Бориско, 1999, с. 25).

Під час наукового пошуку нами було встановлено, що єврейські учні вивчали ГМ нерозривно з вивченням іудейської релігії, використовуючи для цього підручники, видані у Лейпцигу, згодом – у Відні, Чернівцях. Опираючись на той факт, що перші єврейсько-німецькі школи, які поєднували релігійно-національне вчення з

традиційними предметами навчання, відкрилися на території Німеччини, ми пояснюємо відсутність на цьому етапі підручників з ГМ, виданих на території Австрії (з 1867–Австро-Угорщини). Крім цього, нами виявлено підручники, які нагадують граматичні довідники або хрестоматії для читання.

До віднайдених підручників відносимо ті, що підготовлені та видані за авторства Гейнріха Фрідріха Вільгельма Гесеніуса (1786–1842), видатного німецького гебраїста, орієнталіста, д-ра філософії та професора теології університету м. Галле, укладача двотомного гебрайсько-німецького словника (1810, 1812), адаптованого для шкільного використання (1823), який залишався стандартним словником упродовж 200 років, був перевиданий 18 разів і по цей час не втратив своєї актуальності; автора численних довідників з граматики гебрайської мови (Н.-J. Zobel, 1964, S. 340–341). До авторів, які зробили вагомий внесок у розвиток тогочасної методики навчання ГМ ми відносимо Георга Гейнріха Августа фон Евальда (1803–1875), видатного німецького гебраїста, орієнталіста і політика, професора університетів міст Гьоттінгена і Тюбінгена (W. Kirfel, 1959, S. 696–697), Фрідріха Едуарда Кьоніга (1846–1936) німецького протестантського теолога, біблієзнавця, лінгвіста, д-ра філософії і теології, професора університетів міст Лейпцига, Ростока і Бонна та Еміля Фрідріха Кауча (1841–1910), німецького євангельського богослова, експерта з гебрайської мови і орієнталіста, професора і ректора Базельського (1878/79), професора Тюбінського, завідувача кафедри Старого Завіту та ректора Галльського (1898/99) університетів (Н.-J. Zobel, 1977, S. 376–377). Одним із перших авторів підручника з вивчення ГМ в Австро-Угорщині вважаємо Рудольфа Фукса (1826–1914), уродженця м. Ваагталь (Словаччина), який після 8-річного навчання в ешива (гебр. שִׁיבָּת – єврейський вищий релігійний навчальний заклад, де вивчається Усний Закон, головним чином Талмуд) у м. Пресбург, з 1852 року викладав у Віденській школі «Талмуд-Тора». У 1869 році у Відні виходить друком його «Перша гебрайська читанка і грамика для шкільних і приватних уроків», а вже наступного року – «Гебрайський підручник і читанка для 2-о класу єврейських початкових шкіл» (1870). Крім цього, надзвичайно важливе значення для навчання гебрайської мови мають його п'ять книг Мойсея, адаптовані для використання в школах, під назвою «Тора і мова». Його підручники були неоціненним джерелом для опанування ГМ і перевидавалися неодноразово після його смерті. Підручники Рудольфа Фукса були рекомендовані для навчання ГМ в «Єврейсько-німецькій початковій школі» м. Чернівці.

Аналіз змісту та структури підручників дав нам можливість поділити їх на такі групи:

- гебрайсько-німецькі словники;
- граматичні довідники з вправами для формування граматичних навичок або без них;
- хрестоматії для читання, які містили оригінальні та адаптовані тексти іудейської релігійної літератури, на основі яких формувалися вміння читання, перекладу і говоріння.

Гebraйська граматики Е. Кьоніга «**Hebräische Grammatik für den Unterricht mit Übungsstücken und Wörterverzeichnissen. Methodisch dargestellt.**» (1908). Втілення методичної концепції автор експліцитно відобразив у передмові, в якій стверджував, що підручник укладений за методом доступного викладу матеріалу правильним методично-практичним способом, який уможливить легке засвоєння навчального матеріалу і швидку підготовку учнів до самостійного опрацювання Старого Завіту, доступність до вивчення якого пояснювалася соціальним замовленням тогочасного єврейського співтовариства Буковини.

Структура і зміст підручника. Підручник складався зі вступу, трьох основних частин, граматичного додатку з вправами і двох словників. Вступ і основні частини розділені на 120 параграфів. У вступній частині відбувалося ознайомлення з історично-літературним походженням гебрайської мови, її назви, а також з новітньою історією граматичного опрацювання мови на основі історичного компаративного методу. Перша частина присвячена вивченню шрифту, а саме графічному зображенню букв, вимові та правилам читання. Вимоги щодо навчання фонетичного матеріалу включали опанування учнями всіма звуками та звукосполученнями ГМ, наголосом та основними інтонаційними моделями найпоширеніших простих і складних речень. Друга, найбільша за обсягом частина, відведена для навчання морфології. Це ознайомлення з займенником, правильним (або сильним) дієсловом і часовими формами, іменником (рід, утворення множини, відмінювання), особливостями прикметника, числівником, прислівником, прийменником, сполучником і вигуком, а також з неправильним (або слабким) дієсловом та його відмінюванням. У третій частині підручника висвітлена тематика основних рис синтаксису, зокрема вживання частин мови в реченні, просте і складне речення.

Отже, граматичний додаток з вправами містив питання, роз'яснення, вправи або фрагменти текстів до кожного параграфа. Так, наприклад, на засвоєння §14 першого розділу, який інформував про позначення голосних звуків у ГМ, пропонувалося відповісти на наступні питання в усній формі: Скільки основних систем існує в ГМ на позначення голосних звуків? Як виглядає і називається знак на позначення довгого «е»? Продовження опитування пропонувалося провести письмово з такими питаннями: Що означає і як пишеться в ГМ «nicht» (укр. м.–«ні»)? Як на письмі в ГМ будуть відображені слова «herrschend, richtend, aufhebend, tragend» (укр. м.–«пануючий, направляючий, піднесений, ведучий»)? В другому розділі автор важливу роль відводить вивченню займенника, а також відмінюванню. Так, до § 21 слід було виконати наступні завдання: Прочитати по буквам (транскрибувати) і записати всі особові займенники у називному відмінку; перекласти усно з німецької мови на ГМ і записати такі словосполучення: ти (чол. р.) і ми; вони (чол. р., множина) і я; ви (жін. р.) і вона; вони (жін. р., множина) і ви (чол.

р., множина) та вжити займенник в простому реченні. Вправи на засвоєння відмінювання могли містити такі завдання, як: присвоїти словам артикль і перекласти з/на ГМ слова і словосполучення, застосувавши давальний (або інший) відмінок.

Гебрайсько-німецький та німецько-гебрайський короткі лексичні словники в додатку пропонувалися для формування навичок і розвитку вмінь самостійного читання і перекладу гебрайського Старого Завіту. Навчання говорінню здійснювалося шляхом відповіді на питання до прочитаного; потім подавалися речення на переклад.

Все вищезазначене дає можливість припускати, що автор підручника використовував змішування основних положень перекладних і прямого методу з акцентом на опанування фонетичною та граматичною системою іноземної мови. Крім цього, Кьоніг включив до граматичного довідника вправи на формування навичок та розвиток граматичних вмінь.

Хрестоматія для читання Р. Фукса «**Die Tora und die Sprache. Das erste Buch Moses.**» (1920). Ця читанка адаптована для шкільного використання. *Структура та обсяг підручника.* Він складався з передмови, основної частини і додатку. Хрестоматія містила повнотекстовий варіант першої книги із Пятикнижжя Мойсея з перекладом на німецьку мову за методом «відповідних рядків» (nach der Methode der korrespondierenden Zeilen). Оскільки читанка мала в додатку граматичний довідник і систематизований навчальний додаток для читання шрифту-Раші, то тексти в хрестоматії вміщали притаманні граматичні структури. Читання релігійних текстів слугувало розвитку фонетичних вмінь, які сприяли формуванню навичок говоріння ГМ.

Хрестоматія для читання М. Д. Розенблатта «**Erkenntnis, Einsicht und Verstand. Lesebuch für den mosaischen Religionsunterricht an öffentl. Volksschulen.**» (1920). Запропонована читанка розрахована для учнів 1-3-х класів публічних початкових шкіл. Навчальні тексти апробовані Державним секретаріатом освіти та схвалені старшим рабином др-ом Розенблаттом.

Структура і зміст підручника. Хрестоматія складається з 20 глав, які містять невеликі за обсягом адаптовані біблейські історії від «Створення світу» до «Останніх днів Мойсея» та молитви ГМ з перекладом на німецьку мову. У 21-й главі автор розмістив перелік питань до пройденого матеріалу, які виносяться на іспит. Навчання говорінню ГМ відбувалося шляхом відповіді на питання до текстів. Додатком слугують іудейські пісні для храмового виконання, гебрайською мовою з перекладом на німецьку.

Слід зауважити, що обидва автори (Р. Фукс і М. Д. Розенблатт) відводили особливе значення виховному аспекту релігійних текстів у своїх хрестоматіях. Адже, ГМ мала особливе значення і статус в єврейській традиції, оскільки саме стародавнім варіантом цієї мови була написана головна книга іудаїзму – Тора, а її читання і вивчення завжди вважалося одним із головних обов'язків

єврея. А П'ятикнижжя Мойсея, або Старий Завіт, згідно з єврейською традицією, був даний євреям через пророка Мойсея – засновника єврейської релігії.

Отже, поглиблене вивчення єврейських релігійних традицій, осмислення культової культури зокрема через молитви, історичні перекази та легенди морального-релігійного змісту, покладені в основу тогочасної єврейської шкільної освіти, стали тим вагомим чинником, що не дозволив втратити цілому народу свою самобутність і етно-культуру.

Результати дослідження. Отже, огляд документальних джерел показав, що у досліджуваній період на території Буковини існувало два основних типи шкіл, які надавали можливість здобуття освіти єврейським дітям: приватні школи «хедери» і «Талмуд-Тори», які були глибоко вкорінені в єврейській традиції, з поглибленим вивченням ГМ та іудейської релігії; публічні єврейсько-німецькі головні/початкові школи, які поєднали релігійно-національне вчення з традиційними предметами навчання.

Віднайдені підручники досліджуваного періоду відображають особливість цього часу. Їх аналіз дає нам можливість стверджувати про змішування перекладних і прямого методу навчання іноземних мов. Структура та зміст підручників представляють собою результат розвитку тогочасного методу навчання мови, засобів розуміння мовної структури. Пояснення граматичного і лексичного матеріалу відбувалося німецькою мовою. Навчання читання здійснювалося на основі взаємопов'язаних за змістом текстів іудейської релігійної літератури ГМ, що допомагало розвинути фонетичні вміння і формувати мовленнєві навички. Граматичні довідники включали вправи на формування навичок та розвиток граматичних вмінь. Навчання мовного матеріалу відбувалося за допомогою навчального матеріалу в граматичних довідниках та виконанні запропонованих у підручниках вправ. Навчання мовленнєвого матеріалу здійснювалося за допомогою хрестоматій, в яких пропонувалися тексти для читання релігійного та виховного характеру. Зміст підручників ґрунтувався на поданні матеріалу від легшого до важчого; серед основних функцій підручників були: інформативна (подавалася інформація про систему мови, яка вивчалася), навчальна (забезпечувала навчання лексико-граматичного матеріалу), контролююча (містила запитання на перевірку засвоєних знань), виховна (спрямовувала на поглиблене вивчення культурно-релігійних традицій). До особливостей навчання гебрайської мови належить змішування трьох методів – граматико-перекладного, текстуально-перекладного та прямого методів навчання іноземних мов, що чітко відображено в змісті підручників з гебрайської мови. Запропоновані тексти для читання слугували осмисленням культової культури. За допомогою молитов, історичних переказів та легенд морального-релігійного змісту формувалися навички говоріння гебрайською мовою.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у системному ретроспективному вивченні реалізації методів навчання ГМ на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бориско, Н. Ф. (1999). Критерии анализа и оценки учебно-методических комплексов (УМК) по иностранным языкам. *Іноземні мови*, 1, 22-25.
- Добржанський, О., Кушнір, М., & Никирса, М. (2007). *Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.* Чернівці: Наші книги.
- Добржанський, О., Масян, Н., & Никирса, М. (2003). *Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775 - 1940)*. Чернівці: Золоті литаври.
- Зобов'язання громади щодо виплати субсидій єврейській школі м. Чернівці. 1852-1855. // ДАЧО (Держархів Чернівецької обл.) Ф. 325 (Чернівецька міська єврейська релігійна громада). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-4.
- Лабінська, Б. І. (2013). *Історичні нариси з методики навчання іноземних мов на західноукраїнських землях (друга половина XIX – перша половина XX ст.)*. Київ: Вид. центр КНЛУ.
- Посвідчення, видані рабинатом м. Чернівці особам, які закінчили курс гебрайської мови. 1857. // ДАЧО (Держархів Чернівецької обл.) Ф. 325 (Чернівецька міська єврейська релігійна громада). Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1-2.
- Постанова громади про порядок проведення навчання в єврейській школі м. Чернівці. 1919. // ДАЧО (Держархів Чернівецької обл.) Ф. 325 (Чернівецька міська єврейська релігійна громада). Оп. 1. Спр. 1325. Арк. 1-3.
- Рихло, П. (2008). *Шібболет: Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини*. Чернівці: Книги-XXI.
- Рихло, П., & Любківський, О. (2010). *Літературне місто Чернівці*. Чернівці: Центр Буковинознавства.
- Список приватних єврейських шкіл м. Чернівці. 1907. // ДАЧО (Держархів Чернівецької обл.) Ф. 325 (Чернівецька міська єврейська релігійна громада). Оп. 1. Спр. 768. Арк. 1.
- Статут початкової школи для хлопців і дівчат «Талмуд-Тори» Чернівецької єврейської ортодоксальної громади. 1872. // ДАЧО (Держархів Чернівецької обл.) Ф. 3 (Буковинська крайова управа). Оп. 2. Спр. 9095. Арк. 1-3.
- Beinisch, M. D., Gelber, N. M., & Ehrenkranz, Ch. (1962). *Die Entwicklung der hebräischen Sprache in der Bukowina. In Dr. Hugo Gold (Hrsg). Geschichte der Juden in der Bukowina. (Bd. II., S. 164)*. Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Deutsch, G. B. (2014) *Fuchs, Rudolph*. Abgerufen von: https://www.bibelpedia.com/index.php?title=Fuchs,_Rudolf
- Dubensky, K. (1905) *Gedenkschrift zur 50-jährigen Jubiläums-Feier der israelit.-deutschen Volksschule in Czernowitz*. Czernowitz: Druck „Austria“ – Czernowitz – Verlag der Israelit. Kulturgemeinde.
- Ewald, E. *Hebräische Sprachlehre für Anfänger: Mit einem Übungsbuche*. Leipzig: Han'sche Verlag – Buchhandlung.
- Fuchs, R. (1920) *Die Tora und die Sprache: Das erste Buch Moses*. Wien: Verlag von Moritz Perles.
- Gesenius, W. (1810) *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments mit Einschluß der geographischen Nahmen und chaldaischen Wörter bey Daniel und Ersa*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Gesenius, W. (1868) *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über das Alte Testament (7)*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Gold, H. (1958) *Geschichte der Juden in der Bukowina. (Bd. I., S. 15-82)*. Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Hofer, S. A. (1962) *Wiznitz*. In Dr. Hugo Gold (Hrsg). *Geschichte der Juden in der Bukowina. (Bd. II., S. 120-122)*. Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“. S. 120-122.
- Kautzsch, E. (1909) *Wilhelm Gesenius' Hebräische Grammatik völlig umgearbeitet (28)*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Kirfel, W. (1959) *Ewald, Georg, Heinrich, August. In: Neue Deutsche Biographie. (Bd. 4., S. 696-697)*. Berlin: Duncker&Humbolt.

- König, E. (1908) *Hebräische Grammatik für den Unterricht mit Übungsstücken und Wörterverzeichnissen: Methodisch dargestellt*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Engelken, K. (1992) *König, (Friedrich) Eduard*. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. (Bd. 4., S. 264-279). Bautz: Herzberg.
- Lappin, E. (2006). *Die Czernowitzer Sprachkonferenz (1908) und der Streit um die jüdische Nationalsprache*. In: *Dr. W. Zapolowski (Hrsg.), & A. Wenninger. Minikosmos Bukowina. Kulturleistungen eines Landsrätches (S. 260-270)*. Czernowitz: Verlag Zelena Bukowina.
- Loewe, H. (1911) *Die Sprachen der Juden*. Köln: Jüdischer Verlag.
- Rosenblatt, M. D. (1920) *Erkenntnis, Einsicht und Verstand. Lesebuch für den mosaischen Religionsunterricht an öffentl. Volksschulen*. Czernowitz: Verlag Pardini, Universitätsbuchhandlung.
- Rosenwald, A. (1962) *Storozynetz. Unter österreichischer Herrschaft*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 109). Edition „OLAMENU“.
- Seidmann, S. J. (1962) *Kotzman*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 90). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Sternberg, H. (1958) *Das Unterrichtswesen der Juden in der Bukowina*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. I., S. 75). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Winkler, M. (2007) *Jüdische Identitäten im kommunikativen Raum: Presse, Sprache und Theater in Czernowitz bis 1923*. Bremen. ed.lumière 2007.
- Zobel, H.-J. (1964) *Gesenius, Wilhelm*. In: *Neue Deutsche Biographie*. (Bd. 6., S. 340-341). Berlin: Duncker&Humbolt.
- Zobel, H.-J. (1977) *Kautzsch, Emil*. In: *Neue Deutsche Biographie*. (Bd. 11., S. 376-377). Berlin: Duncker&Humbolt.
- The status of the elementary school for boys and girls of the "Talmud-Torah" of the Chernivtsi Jewish Orthodox community. 1872. // DACHO (State Archives of Chernivtsi Region) F. 3 (Bukovyna Regional Administration). Op. 2. Ref. 9095. Ark. 1-3.
- Beinisch, M. D., Gelber, N. M., & Ehrenkranz, Ch. (1962). *Die Entwicklung der hebräischen Sprache in der Bukowina*. In *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 164). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Deutsch, G. B. (2014) *Fuchs, Rudolph*. Abgerufen von: https://www.bibelpedia.com/index.php?title=Fuchs,_Rudolf
- Dubensky, K. (1905) *Gedenkschrift zur 50-jährigen Jubiläums-Feier der israelit.-deutschen Volksschule in Czernowitz*. Czernowitz: Druck „Austria“ – Czernowitz – Verlag der Israelit. Kulturgemeinde.
- Ewald, E. *Hebräische Sprachlehre für Anfänger: Mit einem Übungsbuche*. Leipzig: Han'sche Verlag – Buchhandlung.
- Fuchs, R. (1920) *Die Tora und die Sprache: Das erste Buch Moses*. Wien: Verlag von Moritz Perles.
- Gesenius, W. (1810) *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments mit Einschluß der geographischen Nahmen und chaldaischen Wörter beym Daniel und Ersa*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Gesenius, W. (1868) *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über das Alte Testament (7)*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Gold, H. (1958) *Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. I., S. 15-82). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Hofer, S. A. (1962) *Wiznitz*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 120-122). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Kautzsch, E. (1909) *Wilhelm Gesenius' Hebräische Grammatik völlig umgearbeitet (28)*. Leipzig: Friedrich Christian Wilhelm Vogel.
- Kirfel, W. (1959) *Ewald, Georg, Heinrich, August*. In: *Neue Deutsche Biographie*. (Bd. 4., S. 696-697). Berlin: Duncker&Humbolt.
- König, E. (1908) *Hebräische Grammatik für den Unterricht mit Übungsstücken und Wörterverzeichnissen: Methodisch dargestellt*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Engelken, K. (1992) *König, (Friedrich) Eduard*. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. (Bd. 4., S. 264-279). Bautz: Herzberg.
- Lappin, E. (2006). *Die Czernowitzer Sprachkonferenz (1908) und der Streit um die jüdische Nationalsprache*. In: *Dr. W. Zapolowski (Hrsg.), & A. Wenninger. Minikosmos Bukowina. Kulturleistungen eines Landsrätches (S. 260-270)*. Czernowitz: Verlag Zelena Bukowina.
- Loewe, H. (1911) *Die Sprachen der Juden*. Köln: Jüdischer Verlag.
- Rosenblatt, M. D. (1920) *Erkenntnis, Einsicht und Verstand. Lesebuch für den mosaischen Religionsunterricht an öffentl. Volksschulen*. Czernowitz: Verlag Pardini, Universitätsbuchhandlung.
- Rosenwald, A. (1962) *Storozynetz. Unter österreichischer Herrschaft*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 109). Edition „OLAMENU“.
- Seidmann, S. J. (1962) *Kotzman*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. II., S. 90). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Sternberg, H. (1958) *Das Unterrichtswesen der Juden in der Bukowina*. In: *Dr. Hugo Gold (Hrsg.) Geschichte der Juden in der Bukowina*. (Bd. I., S. 75). Edition Telaviv (Israel): „OLAMENU“.
- Winkler, M. (2007) *Jüdische Identitäten im kommunikativen Raum: Presse, Sprache und Theater in Czernowitz bis 1923*. Bremen. ed.lumière 2007.
- Zobel, H.-J. (1964) *Gesenius, Wilhelm*. In: *Neue Deutsche Biographie*. (Bd. 6., S. 340-341). Berlin: Duncker&Humbolt.
- Zobel, H.-J. (1977) *Kautzsch, Emil*. In: *Neue Deutsche Biographie*. (Bd. 11., S. 376-377). Berlin: Duncker&Humbolt.

REFERENCES

- Borisko, N. F. (1999). Criteria for the analysis and evaluation of foreign language learning complexes (UMC). *Foreign Languages*, 1, 22-25.
- Dobrzhansky, O., Kushnir, M., & Nikirsa, M. (2007) *Jewish Population and Development of the Jewish National Movement in Bukovina in the Last Quarter of the Eighteenth - Early Twentieth Centuries*. Chernivtsi: Our books.
- Dobrzhansky, O., Massian, N., & Nikirsa, M. (2003). *Nation and nationality of Bukovina in the funds of the State Archives of Chernivtsi region (1775 - 1940)*. Chernivtsi: Gold timpani.
- Commitment of the community on the payment of subsidies to the Chernivtsi Jewish School. 1852-1855. // DACHO (State Archives of Chernivtsi Region) F. 325 (Chernivtsi City Jewish Religious Community). Op. 1. Ref. 2. Ark. 1-4.
- Labinskaya, B. I. (2013). *Historical Essays on the Methods of Learning Foreign Languages in Western Ukrainian Lands (second half of XIX - first half of XX century)*. Kiev: View. center of KNLU.
- Certificates issued by the rabbi of Chernivtsi to persons who have completed the Hebrew language course. 1857. // DACHO (State Archives of Chernivtsi Region) F. 325 (Chernivtsi City Jewish Religious Community). Op. 1. Ref. 24. Ark. 1-2.
- Community resolution on the procedure for teaching at the Jewish school in Chernivtsi. 1919. // DACHO (State Archives of Chernivtsi Region) F. 325 (Chernivtsi City Jewish Religious Community). Op. 1. Ref. 1325. Ark. 1-3.
- Richlo, P. (2008). *Shibboleth: The Search for Jewish Identity in German-speaking Poetry of Bukovina*. Chernivtsi: Books-XXI.
- Rikhlo, P., & Lubkivsky, O. (2010). *The literary city of Chernivtsi*. Chernivtsi: Center for Bukovina Studies.
- List of private Jewish schools in Chernivtsi. 1907. // DACHO (State Archives of Chernivtsi region) F. 325 (Chernivtsi city Jewish religious community). Op. 1. Ref. 768. Ark. 1.

Отримано 12.03.2020